

KRISTJAN VERBIČ

**TRIUMF
INFORMACIJSKEGA
KAPITALIZMA**

KRISTJAN VERBIČ

**TRIUMF
INFORMACIJSKEGA
KAPITALIZMA**

TRIUMF INFORMACIJSKEGA KAPITALIZMA

© KRISTJAN VERBIČ, 2006, VSE PRAVICE PRIDRŽANE

Urednik: DR. AVGUST LEŠNIK

Jezikovni pregled: GREGA RIHTAR

Oblikovanje naslovnice: JANEZ VERBIČ

Prelom: ŽIGA VALETIČ, SILVA POŽLEP

Izdala in založila: ZALOŽBA EDUCA, MELIOR D.O.O., NOVA GORICA

Za založbo: ŠTEFAN KRAPŠE, GLAVNI UREDNIK

NOVA GORICA, NOVEMBER 2006

Tisk: TISKARNA ALFAGRAF

CIP - KATALOŽNI ZAPIS O PUBLIKACIJI
NARODNA IN UNIVERZITETNA KNJIŽNICA, LJUBLJANA

330.342.14

VERBIČ, KRISTJAN

TRIUMF INFORMACIJSKEGA KAPITALIZMA / KRISTJAN VERBIČ. -

NOVA GORICA : EDUCA, MELIOR, 2006

ISBN-10 961-6039-81-4

ISBN-13 978-961-6039-81-9

229530368

VSEBINA

KAZALO **5**

ZAHVALA **7**

PREDGOVOR **9**

UVOD **11**

TRIUMF KAPITALIZMA **16**

TEHNOLOGIJA IN EKONOMSKA PARADIGMA **19**

PROPAD SOCIALISTIČNEGA MODELA **24**

GLOBALNA EKONOMIJA IN NJENE PREDPOSTAVKE **34**

INFORMACIJSKI KAPITALIZEM **43**

ZATON DRŽAVE (BLAGINJE), GLOBALNI KRIMINAL IN
GENEALOGIJA EVROPSKE INTEGRACIJE **51**

NASTAVKI NEKATERIH DRUGIH POLITIČNIH IN KULTURNIH IMPLIKACIJ
INFORMACIJSKEGA KAPITALIZMA **82**

EMPIRIČNO-RAZISKOVALNI DODATEK O VREDNOTAH **91**

ŠIRŠI UVOD V OPREDELITEV PROBLEMATIKE IN HIPOTEZ **91**

ZAKAJ VREDNOTE **91**

O VREDNOTAH IN RAZISKOVALNEM PRISTOPU **92**

VREDNOTE PRI IZBRANI GENERACIJI **95**

PROBLEM **97**

HIPOTEZI **97**

METODA IN POSTOPEK **99**

UDELEŽENKE IN UDELEŽENCI V RAZISKAVI **99**

UPORABLJENI INSTRUMENTI IN SPREMENLJIVKE **99**

POSTOPEK ZBIRANJA IN OBDELAVE PODATKOV **102**

REZULTATI Z INTERPRETACIJO **103**

PRIMERJAVE SUMARNIH SKOROV MED CILJNIMI SKUPINAMI **103**

MDS PRIKAZ LESTVICE VREDNOT ZA CILJNE SKUPINE **107**

ZAKLJUČNE UGOTOVITVE S POVZETKOM INTERPRETACIJ **131**

KONOTACIJA: ALFAVILLSKI NASMEH **135**

ZAKLJUČNA BESEDA **139**

LITERATURA **140**

PRILOGA **154**

*K nastajanju pričujoče knjige so nepogrešljivo pripomogli:
Michelle A. Bastar, dr. Avgust Lešnik, mag. Martin Premk,
Julija Verbič, Milena Verbič, dr. Velko S. Rus in Miro Zupančič
ter 351 v raziskavi sodelujočih dijakov
in študentov iz Ljubljane in Maribora.*

Vsem najlepša hvala.

PREGOVOR

Spremembe so bile skupna značilnost vseh časov, tudi našega. Razlika je zlasti v tem, da so danes spremembe hitrejše in kompleksnejše, zato jih je težje opisati in razumeti.

Opisati in razumeti razvojne smeri svojega časa je naloga, ki so si jo zastavljali socialno angažirani modreci, znanstveniki in filozofi vseh časov. Za to nalogo je potrebno tudi poznavanje humanistike, zlasti vrednostnih sistemov, religioznih in filozofskih, ki določajo vrednote in s tem smisel žitja in bitja, ki naj bi veljale za vse čase.

Razvoju parcialnih znanstvenih odkritij na področju tehnike, biologije, ekonomije in psihologije v 18. in 19. stoletju so sledili socialni modeli, velike ideologije, ki so sledile parcialnim znanostim ter v prvi polovici 20. stoletja v Evropi oblikovale po logiki socialnega inženiringa velike politične modele. Ti modeli so bili parcialni in zato nasilni, nenaravni in nenravni in zato obsojeni na omejen vek. Skupna karakteristika teh modelov je bila relativizacija trajnih vrednot morale in etike, estetike, prava in pravičnosti. Na te hibe pa tudi naš čas ni imun.

Triumf informacijskega kapitalizma mag. Kristjana Verbiča je ambiciozen interdisciplinarni projekt. Gre za vprašanja, kako na osnovi novih izkušenj od včeraj opredeliti smeri razvoja danes in njihov vpliv na jutri, ob predpostavki, da je oblikovalec teh procesov človek.

Mag. Kristjan Verbič definira vsebino knjige v dveh delih kot "celovito sintezo med teoretično-refleksivnim in praktično-empi-

ričnim oziroma raziskovalnim delom" ter sodobne družbene procese označuje kot triumf informacijskega kapitalizma.

V teoretično-refleksivnem delu obravnava odnos ekonomije, tehnologije, politike v zadnjih sto letih s posebej angažiranim pristopom obravnave sodobnih procesov, kot so globalizacija, informatizacija in evropska integracija. Avtor izraža izjemen smisel za protislovne procese, kot so zaton države blaginje, globalni kriminal in relativizacija vrednot.

V empirično-raziskovalnem delu po uvodnem opisu empiričnega pristopa raziskovanja vrednot v slovenski in svetovni literaturi z uporabo teh preizkušenih metod analizira vrednote ciljnih skupin v Sloveniji.

Delo mag. Kristjana Verbiča pomeni v slovenski strokovni publicistiki izredno koristen prispevek za poznavanje in razumevanje večplastnih družbenih procesov, s katerimi se srečujemo. Karakter informacijskega kapitalizma, v literaturi se opredeljuje tudi kot postindustrijska družba, nedvomno terja vsestransko preučitev. Mag. Kristjan Verbič skladno obravnava zgodovinske, tehnološke, ekonomske, politične in psihološke elemente našega časa. Bralcu v razumljivem jeziku, s strokovno in znanstveno utemeljeno argumentacijo, odpira nove poglede na našo prihodnost. Posebna odlika je interdisciplinaren pristop, tudi filozofsko, sociološko in vrednostno utemeljen. Avtor je pri svojem delu rabil klasično humanistično in družboslovno literaturo, zlasti pa najnovejšo svetovno znanstveno literaturo ter tako približal razumevanje svetovnih odkritij tudi slovenskemu bralcu.

Tako široko zastavljen pristop pa pomeni tudi okvir za novo nadaljnje vsestransko preučevanje fenomena informacijskega kapitalizma ter novega ustvarjalnega razreda in povraten učinek teh novih fenomenov na človeka in družbo. Pri nadaljnjem preučevanju bo gotovo potrebno vključiti tudi antropološki vidik, ki determinira naravo človeka in družbe, vključno z vrednostnim sistemom, naravnimi in nravnimi zakoni, ob predpostavki, da prav človek tudi za sodobno znanost ostaja največja skrivnost.

Ob branju teksta želim izreči priznanje avtorju mag. Kristjanu Verbiču in čestitke založniku za odločitev, da bo knjiga Triumf informacijskega kapitalizma dostopna širšemu krogu slovenskih bralcev, vsem razmišljujočim in odgovornim ljudem.

prof. dr. Ludvik Toplak

UVOD

Ne glede na okroglost letnic Gregorijanskega koledarja krščanstva in nemara vselej prisotno prepričanje ljudi, da živijo v posebnih zgodovinskih okoliščinah, lahko objektivno ugotovimo, da živimo v času korenitih sprememb. Tako se je v drugi polovici preteklega stoletja, predvsem pa v zadnjih dveh desetletjih, temeljito spremenil način proizvodnje, potrošnje, trgovanja, komuniciranja, vojskovanja, naziranja in nasploh - tako osebnega kot družbenega - življenja. Navedeno je toliko bolj očitno v okviru in z vidika *Zahodne civilizacije*, ki je vsaj zadnji dve stoletji nosilka tehnološkega razvoja. Spričo njene ekspanzivne narave pa je dandanes praktično vseprisotna - posebej s pomočjo informacijske tehnologije. Ta predstavlja, kot bom skušal prikazati skozi različna področja družbenega, temelj nove dobe človeštva, v katero smo praktično že vstopili.

S pričujočo knjigo želim izhodiščno diagnosticiranje in opredelitev vpričnega stanja nadgraditi s karseda pronicljivo analizo in narediti vsaj korak naprej pri razpoznavanju temeljnih mehanizmov in vzročnih zvez v procesih globalnega dogajanja in topoglednih družbenih sprememb. V ta namen se bom poglobil v okoliščine zatona (Sovjetskega) socializma, kot enega od globalno prevladujočih razvojnih modelov v preteklem stoletju. Pri tem bom iskal vzporednice s Kitajsko - tudi tisto s konca 14. stoletja, ko se je tehnološko superiorna pogreznila v dolgo trajno izolacijo,

stagnacijo in nazadovanje - ter obravnaval interakcijo med tehnologijo in družbo. Nadalje bom ugotavljal, ali ni morda ravno obstoj socializma, kot nekakšnega konkurenčnega »antisistema«, botroval bolj humanemu, socialno usmerjenemu kapitalizmu in vzpostavitvi *države blaginje*. Kakšna je njena perspektiva, jo bo evropsko združevanje uspelo ohraniti, kakšni sploh so dejavniki (dez)integracijskih procesov in ne nazadnje: kakšne so zakonitosti in stranpoti pri vlogi države v odnosu do ekonomije? Ob navedenem skušam predočiti, da živimo v zgodovinskem času menjave ekonomske paradigme, izhajajoče iz bliskovite uveljavitve nove, revolucionarne tehnologije in da se to odraža na vseh ravneh družbenega. Seveda se s tem poraja tudi vprašanje, ali se bo kapitalizem s tokratno revolucijo v načinu produkcije oziroma spremembo ekonomske paradigme izživel; se z vzpostavitvijo resnične globalne ekonomije izpolnjujejo pogoji za njegov labodji spev? Zaradi neizogibnih nadaljnjih vprašanj - kaj potemtaka sledi, kakšne so alternative, obeti ipd. - naj bistveni vzgib zapisanih raziskav, študija, motrenj in dognanj skiciram z že pred desetletjem izrečenim.

“... jutrišnji svet in družba sta nedvomno odvisna od današnjih odločitev in dejanj, ta pa so povezana s posledicami včerajšnjih. Zato je globalno stanje s pripadajočimi trendi potrebno ozavestiti. To lahko posamezniku predstavlja napotilo za akcijo, torej omogoča in nalaga prevzeti družbeno oziroma globalno aktivno vlogo. Gre namreč za eno najpomembnejših nalog in hkrati najtežjih preizkušenj sodobnega človeka: spoznanje, da ni nujnost tista, ki opredeljuje družbeno-zgodovinski tok in sili v pasivno čredništvo, pač pa tudi človekova volja in odločitev - bodisi aktivna bodisi pasivna. Lagodna pasivnost samoumevnega sprejemanja obstoječih vzorcev, mehanizmov in razmer objektivno pomeni strašansko odgovornost. Dejansko je tako človek objekt - skrajni čas pa je, da postane subjekt zgodovine, da preseže družbeno-zgodovinsko posredovano formo samoumevnosti in samoregulacije. “Pa saj nič ne morem” mora izginiti spričo spoznanja dejanskega aktualnega stanja in njegove potencialne samoumevne rezultante. Mi, ki smo med “svetovnimi privilegiranci”, imamo posebno dolžnost ravnati kot globalni občani, ukrotiti nebrzdani individualizem in masovno potrošništvo. Na podlagi ozaveščenega posameznika je potrebno vzpostaviti družbeno zavest, izhajajočo iz iskanja in oblikovanja skupnih vrednot človeštva. Znotraj etike globalne družbene odgovornosti pa je nujno zagotoviti individu-

almost in pustiti prostor vsej raznolikosti, še posebej, ker populizmi, totalitarizmi in fundamentalizmi vedno prežijo na pravo priložnost ..." (Verbič, 1997).

Toliko bolj se bom zato, poleg poudarjene ekonomsko-politične perspektive, dotaknil tudi kulturnega vidika. Tega bom obravnaval predvsem v luči vrednot, socialno-vrednotnih orientacij oziroma vrednotnega obrata, ki je v interakciji z omenjeno novo dobo človeštva neizbežen ter ga kaže ustrezno identificirati in diagnosticirati. Posebej s tem namenom sem naknadno dodal še empirično-raziskovalni del. Zaradi tega se na prvi pogled struktura pričujoče knjige morda zdi nekoliko nenavadna, saj je konceptualno razdeljena na dva dokaj samostojna, vendar soodvisna sklopa, ki ju vsebinsko povezuje osrednje vprašanje oziroma problematika. Seveda se kaj hitro pokaže, kako se oba sklopa pomembno metodološko dopolnjujeta in medsebojno nadgrajujeta ter tako zagotavljata karseda celovito sintezo med teoretično-refleksivnim in praktično-empiričnim oziroma raziskovalnim pristopom.

S slednjim želim deloma preveriti, kako se procesi in pojavi, obravnavani v osrednjem delu knjige, konkretno odražajo pri izbranih skupinah in posameznikih. Hkrati pa me zanima, ali je moč od ciljnih posameznikov oziroma skupin pričakovati aktivno vlogo v odnosu do funkcioniranja (globalnega) sistema ter njihovo motiviranost za uveljavljanje morebitnih alternativ in sprememb. V ta namen bom v empirično-raziskovalnem dodatku skušal podati čim bolj dognan odgovor na vprašanje, ali se izbrane ciljne skupine razlikujejo v stališčih oziroma strukturi socialno-vrednotnih orientacij v zvezi z *avtoritarnimi tendencami, globalizacijo* in zaznavami tako imenovane *pravičnosti sveta*. Prav tako si bom prizadeval ugotoviti, kakšna je vrednotna struktura oziroma struktura zaznav pomembnosti izbranih relevantnih vrednot znotraj določenih ciljnih skupin. Pri tem bom uporabil vprašanja v zvezi z nekaterimi demografskimi značilnostmi, semantični diferencial oziroma pomenski razločevalnik za evaluacijo ciljne kategorije "*globalizacija*", lestvico vrednot (s pripadajočimi zaznavami oziroma ocenami stopnje uresničenosti posamičnih vrednot), lestvico »*stališč do avtoritarne osebnosti*« in lestvico »*zaupanja v pravičnost sveta*«.

V grobem je torej namen mojega dela, poleg poglobljene obravnave aktualnega stanja ter temeljite analize njegovih vzrokov, tudi soočenje le-tega z informiranostjo, opredelitvami in vrednotenji ljudi. Navzlic dejstvu, da dotična vprašanja zadevajo celotno človeštvo in slehernika brez izjeme, sem v empiričnem delu anketni pristop zavestno apliciral na ciljnih skupinah mladine (v slovenskem prostoru). Natančneje: načrtno sem se osredotočil na del generacije, ki v aktivno, samostojno, kritično(?) in odgovorno življenje ravnokar vstopa ali je vstopila. K temu me je v dobršni meri napeljala utemeljena predpostavka, da je najverjetneje ravno ta generacija vsaj formalna bodoča nosilka morebitnih korenitih(?) sprememb; ali pač nadaljnje ohranitve statusa quo - predvsem z vidika fundamentalnih in ne sicer nenehnih, a praviloma le površinskih premen. Tako me izrecno zanima sočasni vpliv globalizacijskih in individualizacijskih procesov, ki prinašajo pomembne spremembe življenjskih in vrednotnih orientacij, katerih temelj je v precejšnji meri ravno urbana mladina »razvitega« sveta.

Kot obširneje analiziram v poglavju *Vrednote pri izbrani generaciji*, naj bi ta živela v večdimenzionalnem prostoru odločanja, ki ne deluje po načelu tradicionalnih vrednot, temelječih na ločenih svetovih (na primer moški/ženski, otroški/odrasel, dobri/zli ipd.) ostrih pravil odločanja (ali-ali), apriornih avtoritet in definiranih identitet. Torej ima dotična generacija, pogosto poimenovana tudi »otroci svobode«, precej spremenljive na primer spolne vloge, večjo mobilnost in močno izražene globalizacijske vplive, kar - kot kaže - omogoča širšo perspektivo in večji izbor. Vrednotni sistem se potemtakem oblikuje skozi iskanje ravnotežja med osebnimi željami, možnostmi in zahtevami družbe - zato naj bi bil tudi sorazmerno nehierarhičen in fluiden ter bolj usmerjen k partikularnim in konkretnim vrednotam. Na videz sicer precej daleč od globalnih, celovitih, tudi ideološko obarvanih izhodišč in vrednot zadnje revolucionarne generacije v šestdesetih letih prejšnjega stoletja. Tja lahko namreč s precejšnjo gotovostjo umestimo tudi zadnji večji preobrat v sistemu vrednot, zaradi podiranja tabujev in omejitev glede na spol, raso, religijo, spolno usmerjenost in naziranje sveta.

Tovrstni razlagi nemara lahko pripišemo tudi zaznaven premik v značaju nekaterih vrednot - od javne do zasebne sfere. Pomembno

drugačen je, na primer, odnos do dela, ki ne pomeni več le tradicionalne plačane zaposlitve in kariere, pač pa vse bolj pomembno realizacijo in rast posameznika na poklicnem področju. Delo naj bi bilo zanimivo, ustvarjalno ter igralo pomembno vlogo pri iskanju smisla življenja. Podobno je po drugi strani - a še kako v istem kontekstu - s partnerskimi odnosi in skupnostmi, vprašanjem formiranja družine in starševstva, česar se temeljiteje lotevam v poglavju *Nastaoki nekaterih drugih političnih in kulturnih implikacij informacijskega kapitalizma*.

V tej luči želim izrazito opozoriti tudi na odnos med aktualnim in potencialnim ter problematizirati odprtost prihodnosti v perspektivi zatečenega stanja, ob nenehnem poudarjanju vpetosti le-tega v preteklost in zgodovino. Tako razumem utopično mišljenje v pozitivno-afirmativnem smislu, kot sposobnost refleksije o možnem, o alternativah in ne nazadnje o posledicah človekovih ravnanj in njihovih opustitev - torej morda še bolj o učinkih neravnanj. Sem se stekajo tudi vprašanja socializacije ter vpetosti njenih ključnih dejavnikov - družine, šole, množičnih medijev itn. - v ekonomsko in politično sfero.

Slednjima se poglobljeno posvečam v osrednjem, bolj teoretično-reflektivnem delu knjige, pri čemer se trudim relevantno vključiti tudi problematiko formiranja družbenega subjekta ter odnosa *individuum - miljé - ljudstvo (demos)*. Ob tem problematiziram obstoj nacionalne-, socialne- in nasploh države v razmerah globalne ekonomije ter odnosu do globalnega kriminala, procesov integracije, korporacij in multinacionalk ter njihove »vladavine« *vis-a-vis* demokraciji. Hkrati zahteva obravnavo tudi (predstavniška) demokracija, ki jo je že ob samih začetkih zahodne civilizacije, pred slabim poltretjim tisočletjem, sam Platon lucidno opredelil za vladavino drhali, torej družbenih objektov (*idiotēs*).

TRIUMF KAPITALIZMA

V začetku sedemdesetih let tako socialistična kot kapitalistična ekonomija iščeta ustrezne odgovore in rešitve za krizo, v kateri sta se znašla oba globalno prevladujoča razvojna modela. Brez posebnih dilem lahko ugotovimo, da se socialistične ekonomije niso uspele dovolj hitro odzvati na novonastale razmere in se posledično znašle v slepi ulici. Siceršnja reformna prizadevanja (na primer Nikite S. Hruščova, Alekseja N. Kosigina, Aleksandra Dubčka in ne nazadnje Staneta Kavčiča¹) pa so bila slej ko prej radikalno zadušena s strani bolj konservativnih in rigidnih

¹ V primeru Slovenije oziroma Jugoslavije je vendarle potrebno poudariti, da so bile leta 1965 uspešno uvedene reforme tako imenovanega *tržnega socializma*. Z njimi je bil sproščen nadzor nad cenami, investicijski skladi pa v večji meri preneseni v pristojnost bank in podjetij. Tako so se investicijske prioritete postopoma preusmerile s težke industrije na potrošniške dobrine, hkrati pa je prebivalstvo pridobilo večji dostop do posojil - tudi kmetje, ki ga dotlej niso imeli. Izvršni svet (vlada) je devalviral dinar in podprl izvoz. Poleg tega so bile praktično odpravljene migracijske restrikcije, kar je po eni strani omogočilo povečevanje turističnih prihodkov, po drugi strani pa odhod do milijona Jugoslovanov, kot gostujočih delavcev v Zahodno Evropo. Njihovi zaslužki so v Jugoslaviji pomembno prispevali k razmahu zasebnega podjetništva in ne nazadnje množični gradnji stanovanjskih hiš. Seveda so imeli pozitivni učinki tudi svojo ceno: rast brezposelnosti, inflacijo in poglobljanje »regionalnih« razlik v razvitosti in bogastvu. Posebej slednje je v začetku sedemdesetih pripeljalo do konca tržnega socializma ter uvedbe tako imenovane *dogovorne ekonomije*.

oblastnih oziroma partijskih struktur. Medtem so vlade in podjetja kapitalističnih ekonomij uspela zagotoviti večjo organizacijsko fleksibilnost, pretočnost informacij in decentralizacijo, povečati vpliv *managementa* ter pospešeno globalizirati gospodarske dejavnosti.

Seveda pri tem ne smemo zanemariti dejstva, da je takšna, nova oblika kapitalizma doživela dodaten razcvet tudi spričo kolapsa socializma. Ta je prinesel nove trge in nov razvojni cikel, hkrati pa omogočil ponoven razmah skrajno negativnih lastnosti kapitalizma iz obdobja začetne akumulacije kapitala in industrializacije, za katere naj bi veljalo, da so v razvitem kapitalizmu presežene. V prvi vrsti gre za strahotne socialne razlike, izhajajoče iz vse večje koncentracije kapitala v vse ožjem družbenem segmentu, ki je vse manj v nujni zvezi z vloženim delom, sposobnostjo ali rizikom.

Očitno postaja, da je iskanju občega družbenega soglasja, vzpostavitvi socialnega partnerstva med delom in kapitalom ter bolj humanega, socialno usmerjenega kapitalizma (v smeri socialne države), v precejšnji meri botroval obstoj socializma² kot nekakšnega konkurenčnega »antisistema«. Z njegovim izginotjem (odstranitvijo, umikom?) s *trga družbeno-ekonomskih ureditev* so topogledno nastopile razmere monopola³, njihov neposredni učinek pa je poleg notranje tudi globalna utrditev oziroma ustoličenje ekonomskega - in pripadajočega političnega - sistema. Peščica preostalih socialističnih ekonomij bodisi tone v izolacijo in posledičen propad, ali pa se kot takšne reformirajo oziroma samoukinjajo.

Pri takšnem procesu ne moremo spregledati Kitajske, ki je spričo usode sovjetskega socializma vsekakor močno pospešila svoje prilagajanje globalnemu kapitalizmu - do te mere, da dandanes njeni ekonomiji težko pripišemo socializem. Izgleda, da so kitajski

² Tu mislim predvsem na Sovjetski socializem.

³ Ironično ali celo paradoksalno je, da so nemara šele to okoliščine, ki tudi z ozirom na analize Karla Marxa zares omogočajo vsebinsko, kvalitativno spremembo družbene ureditve (z izpolnitvijo zgodovinske vloge proletariata) od znotraj, iz same narave sistema in njegovega temeljnega protislovja. Ali se bo kapitalizem s tokratno revolucijo v načinu produkcije oziroma spremembo ekonomske paradigme res izživel; bodo z vzpostavitvijo resnične globalne ekonomije izpolnjeni pogoji za njegov labodji spev?

voditelji absolvirali lekcijo zgodovine in nikakor niso želeli ponoviti daljnosežne napake svojih predhodnikov s konca 14. stoletja. Takrat je dinastija Ming pahnila sicer tehnološko superiorno Kitajsko v dolgotrajno izolacijo in spremljajočo tehnološko stagnacijo. Njene katastrofalne posledice so se zares pokazale šele sredi 19. stoletja - z *Opijskima vojnama*, ki sta poraženo Kitajsko bridko soočili z ekonomsko in politično odvisnostjo ter ogroženo suverenostjo.

Zdi se, da je pri omenjenem primeru Kitajske 14. stoletja moč najti nekatere pomenljive simptome in podobnosti z okoliščinami, ki so botrovale propadu sovjetskega socializma in ZSSR. Ti indici so vsekakor vredni podrobnejše obravnave, saj nas utegnejo - tudi z osvetlitvijo interakcije med tehnologijo in družbo - pripeljati do pomenljivih ugotovitev in družbeno-zgodovinskih zakonitosti.